

(וסידור זה רובו לפי מנהג רומניא ורק מיעוטו לפי מנהג צרפת), אבל בסידורי רומניא המאוחרים שבידי (דפוס קושטא משנת ר"ע ושאריו וכ"כ בסידור דפוס כפא מלפני שלש מאות שנה) כתבו להדיא שלא לאומרו אבל מסתבר שזה משקף מנהג חדש ברומניא. ובכל בסידורי קורפו הקדומים שבידי לא מצאתי התיחסות לזה, ואין כמעט סידורי רומניא עתיקים. [ובסידור סיציליה-רומניא כת"י המוזיאון הבריטי 11669 ס' 8363, מאה מז-י, שתואר ע"י: 'סרמוניטה, נוסח התפלה של יהודי סיצליה', בתוך ספר "יהודים באיטליא מחקרים", י-ם תשמח, כתוב בהוראות בעמ' 140 (הועתק גם במאמר שם עמ' 184) אחרי העמידה "רצה וכו' ועלינו לשבח עם קדיש תתקבל צלותנא", ולא ברור מה כולל ה"וכו", וגם לא דיבר להדיא מה קורה בשבת והרי מקובל בשבת להוסיף לפחות ויכול, ובהמשך הפסקה בהוראות לשחרית לא ציין כלום על הוספת יוצר שבת וכדומה].

מנהג תימן הקדום - מנהג תימן בתקופת האחרונים ברור שלא לומר (ורק כת הדרדעים הנהיגו כן בדור האחרון), אמנם מלשון ההוראות בספרי התכלאל הקדומים, משמע מסתימתם שאמרו מעין שבע גם כאן, ראה: מ' גברא בנספחים לספרו "התכלאל המדעי", וסיים שם שהדרדעים משמרים בזה את המנהג הקדום, וכנראה השתנה המנהג אחר זמן השו"ע. וכשדברתי עם מו"ר הגר"י רצאבי שליט"א פוסק עדת תימן, אמר לי שאף שאין זה ברור מכיון שלא שרדו מספיק תכלאל עתיקים, וכמו שמצאנו מנהג אמירת פסוקי רפאני אחר השירה, שברור שהוא מנהג תימני עתיק ולא מן החוץ בא להם, ואעפ"כ לא נמצא זכרו בתכלאל העתיקים שבידינו, ויש לתלות זאת בכך שהתכלאל המוסמכים יותר, היו גם יותר בשימוש, וממילא יותר התבלו ונאבדו, ומ"מ בנידון דידן יתכן שהמסקנה הנ"ל נכונה, ומ"מ אין בידינו כח לשנות המנהג ע"פ השערות, מה גם שיש בזה סב"ל. עכ"ד. ושוב כתב לי מו"ר מכתב מפורט בזה וז"ל:

הן אמת שלבאורה נכון הדבר לפי השקפה והסתכלות שמחית שהתכלאל הקדמוניות שלא חילקו, מובן מהם דס"ל לומר ברבת מעין שבע אפילו חל ליל פסח בשבת, אבל כיון שממאות או אלפי תכלאל שהיו אז, לא שרדו עד זמנינו זולת מעטים ביותר שאולי נער יספרם, א"א לקבוע זאת בהחלט שלא היו לכל הפחות מיעוט שלא אמרו אז, או עכ"פ מחוות מסוימים, ונזכר הדבר בתכלאל אחרים שלא הגיעו לידינו או בספרים שהיו בשימושם, וזה גרם בעקפין שבהורות האחרונים נתקבל הדבר אצל כולם. וראיה לדבר שישנם דברים שאינם נזכרים בתכלאל הקדמוניות שבידינו ואפילו הכי ברור שנהגו לפחות חלק מהקדמונים, כגון רפאני וברלעיל, שזה ודאי מנהג קדום שכן נזכר בזמן הגאונים בסידור א"י הקדום, וכיצד השתלשל אלינו אם לא בציונות אחרים שאינם ידועים כיום, כמו כן יש דוגמאות נוספות שנוכר בקצרה, קריאת פרשת קרח וחצי חוקת, שמתברר מדברי מהר"ו שזה רק חלק מהקדמונים שכן בותב זאת בשם יש נוסחאות, ובגון קריאת התורה בפורים שמהר"ץ כתב שבכל התכלאל לא מוזכר לכפול הפסוק כי יד וגו', ונתברר שיש תיגאן שמזכירים שיש

ו. וההשערה שהוא בהשפעת סידור מנהג אר"צ שנדפס בונציה ש"כ, אינה נכונה כאשר יראה המעיין שיש ביניהם כמה חילופים. מפי מו"ר הנ"ל.

מנהג לכפול את הפסוק ויעש יהושע, וכן ענין מניעת תספורת בעומר שמצאתי בתכלאל קרום שמוזכר מנהג זה, אפילו בזמנינו יש חכמים שכותבים שלא נהגו בתימן ומתברר שיש שנוהגים כן, כגון אמירת פסוקי ויט ויסע ויבא בקול נמוך, קיצרתי ובל"ג ארזיב בשיעור מוצאי שב"ק פרשת ויקהל שנה זו. בפרט יש להזכיר שספר אבודרהם היה מצוי מאד לחכמי תימן, ועלה רבות על שלחנם, ושם סתם בהדיא שנהגו לאומרו, ואילו זה היה המנהג הפשוט בתימן, היה להם בר נרחב להחזיק ולתמוך המנהג גם נגד השו"ע, ככל אופן ודאי זה לא מדויק לומר שהרדעים משמרים בזה את המנהג הקרום, כי הוא לא נמשך אצלם במסורת דור אחרי דור, אלא חידשוהו פתאום מדעתם אחרי הפסקה של מאות שנים.

והפין ה' בידך יצלת וכו'. בעתירת המוקירך על גודל שקידתך ויתר מעלותיך. הצב"י יצחק בן כמהר"ג רצאבי יצ"ו

מנהג ארצות המזרח - בסידור ר"ש בן נתן (להלן סידור רשב"ן) שנכתב באזור פרס לפני כתשע מאות שנה, והוא סידור מפורט ביותר, אין שמוץ רמו שלא אומרים מעין שבע בשבת של ליל הסדר, ויש ללמוד מכך שלדעתו יש לאומרו, וא"כ מסתמא כך נהגו באזורו, דאל"כ היה כותב להדיא לאומרו כדי שלא יגרוו במעות אחר המנהג, וע"כ שכך היה גם המנהג ולכן לא הוצרך לכתוב להדיא כלום. ושו"ר שכמעט מפורש בן בדבריו בעמ' לב שכתב שסדר מעין שבע אינו משתנה בחגים, וז"ל "כך סדר תפלת מעריב בליל שבת ולא משתנה הסדר הזה אע"פ שיש עמו חג או כיפור לא יוזכר בו". וחשוב לציין שסידור זה כולו בנוי ומיוסד ע"פ דברי וכתבי הגאונים, ויש לדבריו משקל בבירור עקיף של דעת הגאונים לא פחות מדברי רנ"ג בזה.

זכמו כן בסידור אר"צ הקרום שנדפס בונציה רפ"ו, לא כתבו כלום בהוראות לליל הסדר, אבל גם בשביעי של פסח וכן בשבועות וסוכות לא כתבו כלום (ובכתי"י הקדום של מנהג אר"צ קיצר אף יותר ואין ללמוד ממנו כלום) ומ"מ מצאתי בס"ד שם ברף רנד שכתבו את "סדר ערבית של יו"ט אחרון" ושם כתבו "ומתפללין ערבית כמו בליל יום טוב ראשון", והרי בשביעי של פסח שחל בשבת ודאי ואומרים מעין שבע והלשון משמע שאין ביניהם שום הפרש.

ובסידורים הפרסיים שבידנו, אין אפשרות לברר פרט זה, שכן ערבית של פסח יש רק בסידור פרס השלם^ה, וכמעשה שטן יש כאן וחסר בדיוק כאן שני דפים (וגם במחזור הפרסי מכפא חסר כאן בדיוק דף אחד של ערבית פסח!).

ז. ראה: 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור רשב"ג ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא, ד (תש"ע), עמ' ט-כו נ; 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קרית ספר, סדב (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 744-737.

ה. נוסח התפילה של יהודי פרס בכתב יד - סידור נוסח הקדמון של פרס ובוכרה, ירושלים תשמ"א.